

ОЛЕКСІЙ САЦЮК

КОЛОСКИ

ОПОВІДАННЯ

ЗАЛЬЦБУРГ, 1947

diasporiana.org.ua

ОЛЕКСІЙ САЦЮК

КОЛОСКИ

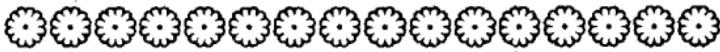
ОПОВІДАННЯ

НАКЛАДОМ
ЛЕОНІДА ВЕРЕМІЄНКА

1947

„Друкарня Наукова“ в Зальцбурзі.

Тираж 1500 примірників.

КОРНІЙ ДОБРИНА*)

I.

Фронт наближався з блискавичною швидкістю. Вже звіддаля доносився протяжний рев гармат, неначе важкий стогін самої землі. Літаки без упину мережили ясну синяву піднебесного простору, і поодинокі вибухи бомб, що глухо конали десь на обрії, віщували якусь неминучість.

Та Добрина на це не зважав — він, спокійний і з натхненим обличчям, ступав широкими кроками по пухкому чорноземі, досіваючи останній кусок, що лишився на передсіллі.

— Тату! — гукнув Степан. — Я доволочу до вибалка та й кидаймо. Закінчимо пополудні. Вже й істи хочеться.

*) Відзначене 2-ою премією на Літературному Конкурсі В-ва „Нові Дні“, Зальцбург 1946

Старий зупинився, поправив лікову коробку, перевішенну через шию, і наспівав рясні брови:

— Так не годиться, сину. Треба перше досіти, а тоді й на південь поїдемо.

— Коли ще великий кусок остається...

— То нічого, але переривати не годиться. Добрій господар так не робить — гріх! Поганяй, хлопче, з божою поміччю.

Дзенькнули залізні борони, і Степан, хоч і нерадо, робив нові прогони. А Добрина, не поспішаючи, ішов рівномірним кроком, похитуючись збоку-на-бік, задивлений перед себе, і кидав зерно на свіжу скибу. Поміж його пальцями спливала пшениця і падала золотим дощем на чорний оксамит.

Закінчивши сівбу, старий підійшов до воза, сперся ліктем на полудрабок і голубив розмріяним зором паруючу ріллю.

Незабаром і Степан упорався зі своєю роботою. Поквапно перепрягав коней і вкладав борони на віз.

— Не спіши, сину — ще борони погнеш, — завважив Добрина наче про себе, не відривиочи очей від ріллі..

— Ми вже й так забарілись, — буркнув Степан. — Треба трохи поспішитись.

— Спіши, хлопче, не поспішаючи, — кажуть мудрі люди.

По хвилині:

— Сідайте, тату. Їдемо.

— А ти ж добре заволочив?

— Добре, добре! Цим уже не турбуйтесь.

— Турбуватись треба, сину, кожною дрібницею, бо без турботи нічого не буде.

— То ж бо й біда, що ви всім турбуетесь. А тепер такий час, що й не варто. Ось обсіялися ми, вже й цей кусок заспокоїли. Але чи в нашу користь воно піде? Вже онде фронт наближається...

— Так не кажи. Як не піде в нашу, то піде в чиюсь, а праця завжди йде людям на користь.

Віз злегка торожкотів по вузенькій польовій доріжці, яку віки глибоко врізали в землю. Степан час від часу цьвояхав батогом у повітрі і погукував на коней, що крадькома поскубували траву на похилих боках доріжки.

Старийувесь час гомонів.

— Тебе ще не було, — тягнув він, — як ми виїжджали в біженство. Тоді в нас була велика суматоха. Пригадую собі, немов сьогодні: приїхали козаки, скликали сходку і наказали всім ще до полуночі покинути село, бо, мовляв, мусять його спалити. Такий у них, бачиш, наказ був.

У мене в той час лежало на току триста пудів пшениці. Очевидно, змолоченої і провіяної — тільки набирай у мішки і на продаж. Ото зайшов я до клуні, поглянув на ту купу, та й серце стиснулося... Страх не хотів лишати своєї праці намарне! А тут уже й часу нема. На току, — думаю собі, — згорить — треба хоч трохи розсіяти. І що ж ти думаєш? Я кажу до твоєї матері: „Ти носи на віз щонай-необхідніші речі, а я, хоч прихапцем, розсію трохи пшениці“. Стара мене збивала, але я не послухав — зробив свое. На мое щастя, загумінок був якраз виораний. А там же буде, мабуть, з десятина? З мене піт цюром лився, а я поспішав, щоб упоратись. Хутенько розсіяв і давай бігом волочити. Два рази не було часу — обійшов тільки раз, бо вже на другому кутку горіло. І виїхали ми в біженці, а назарік, якось саме в жнива, і вернулись. І знаєш, сину, що я застав на загумінку? — Пшениця виросла, як щетина! Як ми раділи з матір'ю, коли жали її... Хліба тоді не було, кругом бур'яни шуміли, а ми нажали дванадцять кіп! Не один тоді позаздрив старому Добрині та жалів, що й собі так не зробив. Було чим обсіятысь і їсти хватило на цілий рік.

Так то, сину, буває в житті. Праця завжди йде на користь людям...

Віз укотився на просторе подвір'я і затримався під тополею, що високо знімалася понад бляшаною покрівлею хати.

Степан кинувся випрягати коней, а Добрина подався прямо в садок, де поміж вишнями і сливами стояло коло десяти рамкових вуликів.

Лагідне проміння вересневого сонця, продираючись несміливо крізь віття дерев, веселими зайчиками стрибало по кольорових стінках вуликів і заглядало до літків. Бджоли лазили рахманні, наче сп'янілі, збивалися купками, тріпотали крильцями і, жалісно побзикуючи, вигрівалися на сонці.

Добрина присів на липовій колодці, що лежала на пасіці, вдоволено розглядав свої рясні вуса і з якоюсь особливою любов'ю приглядався до руху бджілок. А вони, немов відчували присутність господаря, знімалися з літків і ніжно бриніли довкола нього. Одна сіла на руці і, наче чимсь подратована, схвильовано лазила по пальцях.

— Що, не пізнаєш старого, дурненька? — ласкаво промовив і злегка згорнув її.

Вулики грали.

Грало і в Корнієвій душі...

— Корнію! А йди полуднати! -- гукнула Добриниха з порога.

Старий поволі підвівся, повів пестливим зором по вуликах і пішов до хати.

ІІ.

Тиха осінь золотила листя дерев, поля затягало іржею, на передсіллі зеленіла Добринина пшениця. Вже давно замовкли гармати, і на осінньому небі не видко було бомбової.

Під протяжний шум лісів ішов на землю новий лад...

Добрина тільки що вернувся з міста. Підвечіркував.

— Що де нового, тату? — спитав найстарший син Стратон.

— Нового багато, але толку мало, — задумано відповів старий. — Недавно була війна, недавно прийшла нова влада, а вже стільки змін. Усе змінилося.

Добриниха присіла на стільчику, щоб послухати, що старий оповідатиме.

А він поволі продовжував:

— Тепер і міста не піznати — не те стало. Бувало, як тільки в'їжджаєш, то тебе так і обступлять. Мацають у возі, щупають і питаютъ, що маєш на првдаж.

Один поперед другим тягнуть тебе на всі боки, щоб пшеничку купити. Сьогодні вже цього нема. Світ перевернувся! В'їждаючи до міста, я якраз зустрівся з Лахманом та й питаю: „По чому платиш?“ „За що?“ — відзвивається знехотя. „Якто за що? Хіба ти вже забув, чим Добрина торгує? Га?“ А він, бісова душа, тільки рукою махнув та й поплентався: Мене взяла така лютъ, що хотів нечистого потягнути пужалном через плечі. Але погамувався — переніс на собі.

— То нічого не продали? — здивувався Стратон.

— Кому ж мав продати?

— А Мордко не хотів? — докинула Добриниха.

— Я до нього вже й не заходив.

— Назад прівіз пшеничку...

— Прівіз. Вона не пропаде. Ще дочекається свого.

— Грошей же потрібно...

— А навіщо тобі ті гроші? Що ти за нух купиш?

— То сього, то того до хати.

— Забудь! махнув рукою Добрина.

— Ніде нічого не дістанеш. Тепер усі крамниці зачинені, а як десь і відчинена, то там, крім гудзиків і голок, нічого більше нема.

— Де ж то все ділося?

— Де? Приховали. Вони знають, що роблять. Видно, так треба. Кажуть, що, коли має настати голод, миші таштать у свої нори зерно. Так і вони таштать.

Добриниха зітхнула і зажурено сперлася на стіл.

— Може, це так тільки напочатку, а згодом усе якось налагодиться, — додав Стратон.

— Ні, сину, не налагодиться.

— Ей, ви завжди так.

— Кажу тобі: добра не буде! Згадаеш мое слово...

Розмову перервав Степан своєю раптовою появою. Він вернувся від голови сільради. Був задоволений і промінював радістю. Йому назустріч кинулась шестилітня Стратонова донечка Галя. Почала щебетати про якусь свою денну пригоду. Вислухавши і похваливши її, сів біля столу.

— Ну, нарешті матимемо свою школу! — промовив у захопленні. — Уже приїхав навіть новий учитель.

Добринна підвів голову.

— Новий, кажеш? А цей не буде вже вчити?

— Звичайно, що ні! Він же не вміє

ні слова по-українськи. Його переводять на іншу посаду.

Стратонове обличчя проясніло. Відклав газету і пильно прислухався до розмови, а згодом сказав задумано, неначе хотів переконати самого себе:

— Може воно якось і налагодиться...

Старий гірко посміхнувся.

— Діти, діти... молоді ви. Не знаєте ви життя. Колись навчитесь.

На цьому обірвав балачку і, вставши від столу, пішов погомоніти з унуком.

Хлопці ще деякий час розмовляли, хвилинами завзято переконував один одного, опісля взялися за читання. Стратон продовжував переглядати свіжу газету, а Степан дочитував якусь книжку.

Приблизно, за годину пізніше Настя, Стратонова дружина, яка весь час поралася біля печі, поставила на стіл пахучу юшку з квасолею і попросила всіх до вечері.

Галя ще за столом оповідала дідусеї казку, яку сьогодні розповіла їй бабуся. Була задоволена, що всі її слухають і ніхто не перебиває. Це ж для неї найбільша приємність, коли вона являється центром уваги, коли всі її слухають.

Незабаром після вечері сім'я Добрини спочивала кріпким сном селянина.

Надворі панувала напружена тиша, яку інколи порушувало глухе постукування коней об жолоби або важкі віддихи корів.

По глибокій синяві неба плив ріжком вигнутий місяць, наче самотній байдак, за ним бігла одинока зірка.

III.

Минула суха чудова осінь, і настала сувора зима. Сніг грубим покривалом прикрив поля і рясно обліпив безлисті віття дерев. Сильний мороз вечерами майстерно розмальовував на шибах вікон фантастичні квіти і вигинав чудернацькі кривульки. Вранці не можна було носа надвір показати, бо наче тисячі шпильок дідугана-мороза так і кололи.

— Кара божа на людей, — зітхала Добриниха. — Такої зими я ще на своєму віку не пам'ятаю.

— Такі холода мені доводилось переживати в японську війну, коли я був за Байкалом, — додавав Добрина. — Сибірська зима! Бідна худоба ночами мерзне. Коли б хоч бджілкам нічого не сталося. Правда, я пообтулював вулики, здається, й добре, але така стужа лиха може наробити.

— Люди нажуть, — приєднувалась до

розмови Настя, — що в нас такі холода через те, що границю відкрили. Морозило тягне просто з Сибіру. Тепер же йому нема ніякої затримки.

— А мої так, — підтакувала Добрихна.

Але незадовго після Водохрищ мороз злиг і трошки потепліло. Люди раділи, що дров менше піде та й худоба не перемерзатиме.

У селі поволі життя налагоджувалось і входило в всеє русло... Школа вже працювала повною парою, недавно урухомили кооперативу і клуб, а тепер ділили панську землю, якою наділяли безземельних і малоземельних. Добринного сусіда також наділили. Одержав щось більше двох десятин. І земля ж, земля!... Як карта — хоч любуйся! Найкращий кусок урізали з плеса, дай ім, Боже, здоров'я!..

Тепер майже щотижня відвувалися мітинги, на яких представники з району в своїх довгих доповідях повчали селян, як треба шанувати народне добро, як працювати, щоб виконати і перевиконати норму та як треба поводитись, щоб не бути ворогом народу...

На мітинги ходив і Добрина, але за кожним разом вертався невдоволений і пригноблений. А коли питала його Доб-

риниха, про що там говорили, вимовляв злісно: „Ет!“ — і махав байдужно рукою.

Стратон ходив також, як несвій -- йому чогось не ставало. Здавалося, що йому хтось відбирає повітря і немов силоміць утискає в велику баньку, в якій нема чим дихнути. Весняними вечорами часто десь зникав і вертався опівночі. Інколи й до нього пізніми годинами заходили якісь невідомі люди, замикалися в окремій кімнаті по той бік сіней і довго пересиджували потемки. За це не раз дорікала йому Настя, а батько остерігав:

— Гляди, Стратоне, щоб ти на себе лиха не накликав...

— Раз мати родила, не двічі й помирати! — коротко відрубував і відходив до своєї роботи.

Так проминула весна, і настали жнива. Ниви зашуміли тисячами серпів і задзвеніли від кіс. На всю широчінь розгорталася гарячкова праця.

Добрина із своєю сім'єю вже давно вижав передсілля, а тепер їздив на косогори в'язати овес.

Кожного дня по заході сонця люди верталися додому, як звичайно в жнива, але на їх обличчях якось не помічалося давньої життєрадості і веселості. Так

само мовчала і вулиця. А бувало — рвучким струмком лилося там життя! Після праці, навіть у жнива, збиралися хлопці й дівчата та виявляли свою парубоцьку веселість у звуках мелодійних пісень. Селом, загумінками, понад сонним лугом, що простягався за городами, широко розкочувалась луна... Тепер усе мовчало, наче завмерло. Лише іноді порушувала вечірнютишу чужа, розхрістана пісня.

Зараз після жнив Добрина приступив до молотьби, бо мусів здати зернопоставку і заплатити податки. М'ясопоставку віддав ще перед жнивами. Завів на приймальний пункт дворічну ялівку. І гарна ж штука була! Така велика, дородна — добру корову мав бч. Добриниха страх не хотіла її з рук пустити, та нічого не помогло — був наказ із району. Так припадало по рознарядці.

Коли Добрині приносили нові податкові накази або рознарядки на чергову поставку, він сердився і кляв:

— Прямцем би вас поставило з вашими поставками! Не дадуть чоловікові й дихнути! Плати і плати, давай і давай! Усе хочуть від тебе забрати. Ще рік-два і з торбами пустять. І де вони вискипалися на нашу голову?!

— Не гrimайте, дядьку, переконував

його сусід. — Ми ж тепер працюємо не на когось, а на себе. Тепер усе наше — все народне добро.

— Який тобі диявол таке сказав?

— Якто який? Тож і газети пишуть, і в тих книжках, що привозять з району, так само говориться... Минулого тижня й на мітингу розповідали про це довше години.

— А ти й віриш?

— Чому б і не вірити? От казали, що безземельних і малоземельних наділять — і наділили. Так само й то...

— Ти ще й своїй землі нерад будеш! Покинеш її, вк припечуть.

— Ей, дядьку, ви помиляєтесь...

— Що? Я помиляюся? — обурювався старий. — Згадаєш мое слово.

Після такої бесіди Добриня сердито сильовував і відходив.

IV.

Ішов буревійний сорок перший рік. На заході збиралися чорні хмари. В народі вужем розповізалися вістки, що з настанням весни спалахне страшна пожежа. Люди про це тільки й шепотіли.

Тимчасом у родині Добринів життя пливло по-давньому. Гаяля вже ходила до

школи, Степан працював бухгалтером у сільській кооперативі, а тепер його навіть на курси вислали. Стратона, як звичайно, відвідували невідомі люди, а останніми тижнями часто заходили до нього колишні просвітяни: Панас і Нечипор.

Добрина перестав уже робити синові зауваження — махнув на все рукою. Тепер він вечорами і в вільних від праці хвилинах сидів над біблією, по разів кілька перечитував окремі глави, знав багато дечого напам'ять і все думав. Інколи відривав зір від книги і, звертаючись до жінки, говорив:

— Знаєш, стара, тут так і написано: в останній час появляться лжепророки і прийде антихрист.

Добриниха побожно слухала і кивала головою.

...Тягнулися сірі зимові дні, людей огортає якийсь неспокій, ночі дихали гроюю і розпукою сідали на груди, пригнітаючи душу та відганяючи сон з повік.

Кінчався січень. Над полями стояла морозна тиша.

У Добринів давно погасло світло — родина спочивала. Коло півночі почав несамовито кидатись і люто лаяти собака. Здавалося, що зірветься з ланцюга, що ось-ось когось ухопить зубами. Хвилина-

ми замовкав і протяжно вив. Добрина прокинувся, повів тривожно зором по сизих шибах вікон і напружену прислухався. Нараз Жучок сердито загарчав. До Корнієвих ух долетів глухий стугін кінських копит і шум саней. На подвір'ї затрималися. Жучок аж зайшовся... Старий схопився на ноги та до вікна. На білому тлі снігу виразно відбивалися чорні сильвети озброєних людей. Один стояв біля саней, а решта — чоловік п'ять — прискочила до дверей. Роздався настирливий стукіт. Тенькнуло серце в старого і за спиною війнуло холодом. Поквапно вийшов у сіни і спитав схвильовано:

-- Хто там?

— Атвєрай! Не спрашівай! — упала різка відповідь, а за нею удари прикладами в двері.

Добрина дрижачими руками відсунув засувку. В одну мить блиснуло йому прямо в очі осліплюче світло ліхтарки, а до грудей діткнулося холодне дуло нагана. Старий, з піднятими вгору руками, поточився задом у хату. Всі хатні схопилися на ноги, наспіх засвітили лямпу і перелякано дивились на прибулих.

У хаті залунали крики і лайка. Страна в одній білизні посадили на холодній долівці, а всю родину зігнали в ку-

ток, наказавши підняти руки і стояти не рухаючись.

Від крику прокинулась Галя, а побачивши батька посеред хати та якихось страшних людей, зайшлася плачем і з жахом кинулась у кутик ліжка. А коли один присікався до Стратона, лаявся і бив його ручкою нагана по плечах, вона аж скипіла.

— Мамо!... Дідуню!... — розпусливо кричала. — Скажіть їм — нехай не б'ють тата! Виженіть їх!...

Настя не витримала — кинулась до чоловіка.

— За що знущаєтесь, кати?! — крикнула, але її відштовхнули. Поточилася на стіну і гірко плакала в своєму безсиллі.

Бабуня із стиснутим серцем палко молилася, а Добрину щось давило за горло. Зціпивши зуби, мовчав. У голові снувались несамовиті думки. Повів тупим зором по кімнаті і на мить зупинився в одному пункті. За лавою виблискувала гострим лезом сокира. Ним стрепенуло! Один стрибок і... але погамувався, здушивши в серці біль.

Обшук кімнати закінчено.

Стратонові наказано одягнутись, потім зв'язали руки назад, посадили на са-

ни і повезли, не дозволивши навіть попрощатись.

Торбину з харчами Настя вкинула вже находу.

...Будивсь холодний ранок. Мов лульки, куріли димарі. Де-не-де по дворах протяжно скрипіли ворота або широкі двері клунь: господарі кормили худобу.

Над двором Добрини висіла напружена тиша, і димар, сповитий сумом, не курів. Бачачи це, сусіди не могли надивуватись, що Добрини так заспали. То ж старий щодня, як лиш починало світати, був уже на ногах і порпався по господарству. А сьогодні й його не видно... Дехто згадувався, що вночі там мусіло щось трапитись.

А в хаті Добринів панував гробовий настрій: старий, похилившись над столом, сидів зажурений і прибитий, Добрина розхворілась з приводу нічної події і лежала на неприбраній постелі, а Настя непритомна ходила по хаті, тримаючи на руках невиспану і сплакану Галю.

— Дитино моя, тепер ми самі остались...

— Перестань уже, доню, — плачем нічого не вдієш, — заспокоювала стара невістку. — Візьми себе в руки, молися

і надійся на Бога. Він один милосердний...

І так у журбі тяглися зимові дні в родині Добринів.

Десь незабаром після арештування Стратона вернувся з курсів Степан. Вістка про брата приголомшила його і викликала в душі якийсь бунт. Він не хотів приступати до праці в кооперативі, а коли батько переконував його, що не слід цього робити, відповідав подратовано:

-- Не хочу на них робити! Краще піду в ліс та й пересиджу до весни, а там...

— Ні, сину, так не можна. Ти до роботи йди, бо такою поведінкою накличеш ще більшого лиха. Зціпи, хлопче, зуби, працюй і терпи. Ти ж знаєш, що каже святе писання, що хто до кінця притерпить, той і спасеться...

...З настанням весни людей забирали на земляні роботи — приспішеним темпом будували якісь споруди. Перед Великоднем забрали й Степана.

Тепер увесь тягар роботи ліг на спрацьовані плечі старого Добрини. А роботи було сила-силенна! Крім бо весняної сівби, він мусів вивезти з лісу на новобудоване летовище кілька кубометрів колод. Це вже було навіть не під його си-

ли. Проте, треба було якось усьому раду давати, щоб якої кари на себе не стягнути. Неділями і в свята також не мав спокою: гнали на громадські зібрання, на яких мусів просиджувати до смеркання і вислухувати довгих доповідей про конечність перебудови сільського господарства.

Виснажений і змучений працею, Добрина спочатку обурювався, не міг слухати тих доповідей, а пізніше збайдужнів і на кожному зібранні, опершись об стіну плечима, засипав сидячи. Натомість, коли повертається додому, то не заходячи навіть до хати, ішов прямо на загумінок, у вибалок, щоб його люди не бачили, і тут ставав навколішки, молився і цілавав вогку землю...

V.

Весна шуміла буйним життям і щедрою рукою навколо сіяла квіти. З полив віяло паощами, а ліс дихав свіжою живицею.

У Добрининому садку щебетали пташки і весело гуділи бджоли. Але Добрина рідко коли заглядав до них — не мав часу. Він ледве встиг обсіяти та вивезти колоди, як прийшов новий наказ, щоб

їхати з підводою на будову нового летовища. Вже другий тиждень до схід-сонця виїжджає, а пізнім вечером вverteться, зовсім знеможений і розбитий. Важка праця і туга за синами різьбили на його обличчі помітні сліди.. Від Степана хоч листа на днях одержав (копає Поліські болота, просить посильку прислати, бо голодує), а від Стратона нема ніякої вістки. Настя вже й до ворожки разів кілька ходила, а оце в неділю були разом навіть із старою. Що ж? Карти добре кладуться — повинен вернутись... Явдоха й побожилася, що ще перед жнивами прийде. Та вже й жнива не за горами, а його як не було, так і нема...

Раз у неділю Добрина встав удосвіта і пішов на пасіку.

Бджілки ще не виходили на роботу, тільки шуміли в вулику. Сів старий на липовій колодці та й журиться.

Раптом ранкове повітря сколихують якісь сильні вибухи. Старий насторожився. За хвилину загули нові вибухи. Корній підвівся, вийшов за хату і повів зором по зарожевілому обрію. Над поблизьким летовищем стояв стовп брудного диму. Добрина ще не встиг зміркувати, що скочилося на летовищі, як нараз розколов повітря громовий протяжний

гук, що котився зі сходу — від сторони міста.

— Надходить буря! — стривожено промовив і поквапно подався до хати.

Зза обрію поволі випливало червоне, немов кров'ю сполокане, сонце, і здавалося, що воно своїм промінням пише по блідій синяві неба слова старого Добрини:

„Надходить буря!“

А за кілька днів ізза лісу озвалися гармати, на передсіллі заклекотіли кулемети, і на схід погналися тисячі смертоносних панцерників.

Тепер Добрина побадьорішав і наче помолодів. У його душу поступово вселявся давній спокій, а на серці була лише одна турбота — щоб сини вернулися.

— Ах, коли б мені ще хлопці вернулися, — говорив тужно про себе, — тоді б я вже зовсім не жутився.

І зрадів же старий, зрадів — аж заплавав, коли, прийшовши на Петра з церкви, застав у хаті обідраного і виснаженого Степана.

...І знову почалось нове життя під новим режимом.

У перших місяцях була військова влада, щезло мариво Сибіру, народ жив

крилатими надіями і з вірою дивився в майбутнє.

— Може, Бог дастъ, — говорив Добрина, — що тепер якось житимемо. Чоловік хоч спатиме спокійно. От, коб ще Стратон вернувся...

Але Стратон не вертався, і не було про нього ніякої вістки.

Настя знову почала плакати й журитись. Прямо в очах в'янула. Інші молодиці скрізь упари із своїми чоловіками: і в полі — при роботі, і в церкві, і за столом... Втішаються, радіють життям, а вона, наче розчахнута берізка, в'яне і всихає... Знову втоптала стежку до Явдохи, а та все потішає, переконує, що прийде. Вірить Настя, молиться й чекає.

VI.

Минув рік з того часу, як погідного червневого ранку Добрина почув перші вибухи літакових бомб. Здається, що це було так недавно, неначе вчора, а вже стільки змінилося. Ой, змінилося, змінилося... І хто б то цього сподівався?

— Дочекалися... — немов самому собі докоряв Добрина, вставляючи в льосі нововитесані з каменя жорна. — Мій батько не їв хліба снід жорен і я ніколи не

мав їх на маєтку, а на старість приходиться з ними возитись.

— Не беріть цього до серця, тату. Сьогодні кожний господар меле на жорнах, — потішав його Степан.

— Так то так... Але де тут правда? Позамикали млинни, опечатували олійниці і круподерні: ні тобі муки змолоти, ні макуху забити. От окаянні часи настали! Хочуть усе від тебе забрати! І скільки б не дав — усе мало і мало. Ненажери! Ще трохи, то й діжку з розчиною візьмуть! Уже й кабанчика не заколи, бо оштрафують або й посадять. Настановили отих ляндвіртів і помпують з тебе останні соки! А що тобі дають? Навіть лямпи нема чим засвітити — при каганцях народ сидить і юшку без соли съорбає. Про якогось шкарбана чи лахміття й не думай. Ходи, чоловіче, босий і голий — вони тим не журяться. Та ба! Вони ще й з тебе кожуха стягають, бо, мовляв, на фронт потрібно.

— За це вони нам нову Європу будують, — завважив Степан іронічно.

— А на якого паравса мені їхня Європа, як я в полатаних штанах ходжу та на жорнах збіжжя передираю! Не треба нам такої Європи!

*

* * *

Ліниво тяглися слотні дні осінні, напоєні сумом і тривогою.

У Корнієвій душі догоряв огонь, і в серці тихо гасли останні іскорки надії на поворот сина. Віра в краще майбутнє розвіялась з осіннім вітром... Її заглушив гуркат жорен. А жorna гули без упину — від вечірньої зірки до пізньої ночі. Гули вони в Добрини, гули і в сусідів.

Як тільки настане сутінь, старий мовчки йде із сином у льох, де під несміливим блиманням каганця приступає до роботи. Добриниха з Настею на зміну сторожать під хатою, чи хтось не наближається часом. Бо не дай, Боже, чогось — пропали!

Одного разу Добрина, вернувшись стомлений із льоху, сів за столом і задумався.

Тъмяне світло каганця, що блимав на коміні, кидало на стіну зажурену тінь.

— Чую, що мене покидають сили, — досадно озвався. — Не діждуся я, певне, Стратона... Він би мене виручив...

По змарнілому обличчі Насті скотилося наче дві великі горошини. Вона вже не плакала, лише стискалося наболіле серце, і слози самі виступали на очі росяними краплинами...

— Що ж, сину? — перевівши допит-

ливий погляд на Степана, спитав Добрина. — Черга на тебе?...

Степан мовчав.

— Плуг і коні передаю в твої руки. Будь дбайливим і добрим господарем, працюй і запопадай, а я — чим зможу, тим і допоможу тобі.

У хаті запанувала пригнітаюча тиша. Кожен щось мовчки думав, і здавалося, що ніхто не наважувався порушити ту напружену тишу. Лише сухі дрова в печі тріщали, і шелестіла солома в руках Добринихи й невістки, що плели цибулю у вінки.

— Ні, тату, — задумано і несміливо озвався Степан, — краще таки ви будьте господарем, а я вам помагатиму, доки не заберуть на роботи.

Старий насторожився.

— Про які це ти роботи?

— Та вжеж — на роботи до Німеччини.

— До Німеччини? Не діждуть вони цього!

Хіба знову беруть? — затривожилася Добриниха.

— А беруть. У старости є вже новий наказ. На наше село припадає понад сто люда.

— Ой Боженьку! Вже стільки забрали і ще їм мало.

— Що б не стало, а ти не підеш, сину! — немов остаточний присуд, упало з Корнієвих уст.

Надворі раптом залаяв Жучок і почав кидатись у напрямку садка, аж іскри сипалися з дроту, по якому їздило кільце прив'язі.

Степан підійшов до вікна і прилип лицем до шиби.

— Хто там? — спитав Добрина.

— Нікого не видно.

Старий підвісся і мовчки подався надвір, а за хвилину в сінях було чути якісь притишенні голоси.

— Ми не надовго, — говорив один.

— Попросимо щось перекусити та й підемо собі.

— А може, дайте кусок хліба, то й до хати не будемо заходити, — докинув другий.

— Ні, хлопці, так не годиться. Раз ви вже тут, то заходьте до хати. Погрієтесь, перекусите, а тоді — хай Бог провадить.

— Не хочемо вас наражати на небезпеку.

— Як щось має бути, то його не ми-

нути, — відхиливши двері, докінчив Добрина.

У хату ввійшло двоє рослих юнаків, від яких повіяло лісом і осінніми вітрами. Привставши, поставили гвинтівки в куток біля дверей і посідали на лаві.

— Стара, а дай но хлопцям щось із'їсти, — звернувся Корній до жінки.

Добриниха метнулась до комори, і за хвилину юнаки смачно зайдали яечню наполовину із салом.

Степан мовчки дивився на них, і здавалося, що в його душі родиться якийсь неспокій або докір до самого себе. Його зір зупинявся то на незнайомих, то на зброї, яка дихала з кутика холодною мовчазністю.

— Що де чули, хлопці? — спитав Добрина.

— Чуток багато, але всі вони сумні, — відповів парубок. — Вони писані кров'ю наших братів...

Хатні принишклив уважно слухали, а незнайомий оповідав:

— От, Княгинин знищили дощенту. Лишились одні згарища.

— Коли? — схвильовано перебив його Корній.

— Цими днями.

— За що?

— Там, знаєте, хтось перервав військову телеграфну лінію, що йшла за селом. На другий день оточили Княгинин, зігнали всіх до церкви, забили дошками двері, а потім через вікна закидали гранатами. Всередині знялися страшні крики і зойки, що перепліталися з передсмертними окликами жінок і дітей. Опісля церкву облили нафтою і підпалили. Еухнуло полум'я, і над зеленими банями піднявся високий стовп чорного диму...

— І загинули?...

— Загинули... — сумово повтояв парубок. — Разом з ними згинув також місцевий священик.

Добрина спустив голову й задумався. Добриниха важко зітхнула й поклала на грудах знак хреста. Натомість Степан зблід на обличчі, помітно захвилювали його широкі груди, і очі спалахнули гнівними огнями.

— Знущаються кати! — з болем вимовив і нервово заходив по хаті.

Тимчасом незнайомий оповідав далі:

— Всюди на нашій землі відбуваються масові арешти. В'язниці переповнені. Там уже місця нема для тисяч нових жертв. Але ворог має на це спосіб: одних розстрілює, а других садовить на їх місце, щоб чекали своєї чергі... Сьогодні

в'язниця — це кривавий млин, що перепускає людей між своїми каменями на той світ.

Після короткої павзи парубок додав:

— Отаке то життя творить нам зайнанець...

— Хто мечем править, той від нього й гине, — немов про себе сказав Добрина.

У хаті повис сумний настрій.

На комині судорожно заблимав каганець і погас.

За пів години пізніше з подвір'я Добрини віддалялися дві чорні постаті в напрямку на поблизукий ліс.

Степан ще довго стояв біля вікна й дивився вслід за ними, аж поки не окутала їх густа темрява ночі.

Крізь роздерту каламуту осінніх хмар виглянув одним боком мовчазний місяць і, повівши сріблясто-холодним поглядом по Добрининому дворі і зиркнувши крадькома на струнку тополю біля хати, потонув у сизих каламутинах.

VII.

Селами й засніженими полями йшла напоєна розпукою скорбота. В повітрі тужно бриніла, наче обірвана струна, на-

лита болем пісня, що неспокійно носила-
ся над тисячами свіжих могил. А могили
виростали з дня на день, з години на го-
дину.

Добрина, овіянний випарами свіжої кро-
ви, всією душою відчував стогін землі та
її благальну скаргу, що пливла⁴ до само-
го Бога. Він став мовчазний і замкнений
у собі, уникав людей і рідко коли вдавав-
ся в розмову з власною сім'єю. Часто в
місячні морозні вечори виходив за клуню,
ставав непомітно під ожередом і довго-
довго вдивлявся в застиглу синяву Хору-
панського лісу. Опісля покрадьки вертав-
ся до хати, сідав за біблію і просиджу-
вав над нею до пізньої ночі. Раніше не
міг заснути — думки не давали. Оце не-
давно зладив навіть спеціальний каганець
з чвертьлітрової бляшанки, щоб часто не
підливати, і коли каганець догоряв, Доб-
рина складав уважно книгу, відносив на
полицю, молився Богу і лягав спати. А
вранці до схід-сонця зривався та йшов
порати худобу.

Останніми днями, як тільки починало
вечоріти, Корній запрягав коні до саней
і долинами та вибалками подавався до лі-
су, звідки вертався коло півночі, привозя-
чи на санях трохи ломаччя.

Добриниха дивилася на це з тривогою

і турбувалася за старого. Іноді, було, спитає на самоті :

— Корнію, що з тобою? Ти ж змарнів і почорнів, як земля... Чому ти поночі до лісу їзиш?

Відповіддю їй завжди була понура мовчанка старого.

Але одного разу вона, йдучи до льону по огірки, випадково помітила, як Корній, скрадаючись, виніс із клуні наповнений чимсь мішок і поклав на санях під солому.

Тепер їй стало ясно, чому старий смерком їздить до лісу, чому так часто вона мусить хліб допікати і чому в бодні помітно сала меншає. З цього часу вона вже ні про що не питала Корнія, а тільки, коли він лагодився до лісу, виносила й сама чималий клунок, клала на сани і прикривала соломою. Бачачи це, Корній зворушливо посміхався.

Так минала зима, і десь звіддаля доносився несміливий гомін весни. Повіяли сухі тепловії і здмухнули білу пелену, якою були сповиті неозорі поля Волині.

Десь на початку квітня пригріло сонце, і земля, заслухана в дзвінкий спів жайворонка, жадібно чекала плуга.

І ліс напружено чекав...

Чекав увесь народ...

Тимчасом фронт, відкотившись з гуркотом спід Сталінграду, розгонистою дугою сперся на крутих берегах Дніпра. Ішов нечуваний в історії змаг спотворених стихій. Роздратована сталь перевертала й орала землю замість плуга. А в цьому жахливому змагу упоєна кров'ю смерть брала щедру данину не лише від змагунів, але й від ні в чім невинного українського народу. Роз'юшений неуспіхом ворог жорстоко розправлявся із своїм запіллям. Як день, так ніч конали в непроглядному диму обрії і небо буйно цвіло пурпурою пожеж.

Горіли села...

А виснажений і обездолений народ гнали на захід — у новітній ясир. Земля дихала руїною, і небосхили затягнуло грозою. Людей огорнув неспокій і непевність завтрашнього дня: звідусіль надходили найтривожніші вістки, що там убили, там повісили, там замордували, а там усіх вистріляли і спалили село. Це відбирало сон — люди по ночах не спали, чекаючи з жахом присуду невблаганної долі. По селах і хуторах ходили нічні варти, які, на випадок чогось, ударили б на сполох. Натомість удень на горbach і по чагарниках при дорогах, звідки можна було сподіватися небезпеки, виставлялося

стійки, які, помітивши наближення відділів гестапо, подавали умовлений сигнал, і люди кидали свої житла та втікали в ліси або в поля.

— Настав страшний суд! Не переживемо ми цього! — з жахом говорила іноді Добриниха і клала на грудях знак хреста.

А Добрина все мовчав і поглиблювався в задуму. Він неначе вигрівав і виношував у своїй душі якусь таємницю, якої не хотів передчасно виявляти. Але одного вечора, коли вже всі полягали спати, потиху збудив Степана і рухом голови дав знак іти за ним.

. Тихцем вийшли на подвір'я.

Добрина помахом руки зупинив сина в сутіні кучерявої акації, що росла біля воріт, а сам віддалився до повітки. За хвилину вернувся з заступом у руці. Звідциль знову мовчки подались до клуні. Старий переліз у засторонок, відміряв три кроки в напрямку північної стіни, прогорнув потеруху і вбив перший штих у спорохнявілу землю.

— Копай! — коротко кинув притишеним голосом.

Степан узяв заступ і стояв розгублено — спросоння не знав, що з ним діється і чому батько сюди його покликав.

— Копай! — повторив Добрина.

— Степан почав копати, а старий щохвилини зупиняв його і прислухався, чи ззовні хтось не наближається.

Раптом заступ видав протяжний скрігіт, неначе натрапив на залізо.

— Стрівай! — почув Степан над ухом і не встиг ще й заступа витягнути з землі, як батько лежав уже над ямою та рукою мацав по дні. Нащупав кусок цегли.

— Тепер обережно, сину! Ще буде зо два штихи.

Син з побудженим зацікавленням продовжував копати, а батько поквапно вийшов надвір.

Село спало, довкруги панувала тиша, на темній синяві погідного неба мерехтіли зорі.

Корній хвилинку постояв, послухав і вернувся назад до клуні, чачиняючи за собою двері на засувку.

Підійшов до сина.

— Дай но сюди заступ. Я вже сам...

Добрина обережно копнув разів кілька, а опісля нагнувся і почав гребти пальцями.

— Е! — вигукнув півголосом, витягаючи з ями якийсь довгий предмет, обмотаний у напівзогнилий ланух.

— Що це? — здивовано спитав Степан.

Старий не відповів, лише наспіх обдирав з таємного предмета шматки зогнелого лантуха.

Степан мацнув і... здивовано :

— Тату! Та це ж...

— Так, сину! — твердо сказав батько. — Це стара „австрійська“. Я її знайшов у бур'яні на косогорі, як вернувся з біженства. Давно це було, дуже давно... Прийшла польська влада, треба було здати. Але я закопав її. Думаю: нехай, може, колись пригодиться... І лежала вона тут чверть століття. Чекала свого часу.

Степанові здавалося, що слухає дивну казку.

— Як забрали Стратона, я хотів її відкопати. Але подумав, подумав, поміркував і залишив ще в спокої. Тепер вона вже дочекалася свого... Ворог нас ніщить, загибіль нам готує. Як гинути, сину, то вже хай по-козацькому — як наші прадіди колись помирали! Вони ж з могили на нас дивляться... Що ти на це, сину?

— Тату! — зворушливо вимовив Степан і вхопив в обійми батька, притискаючи голову до його грудей. — Я цього ніколи не забуду! Я гордий тим, що я ваш син.

— На, візьми ж її, хлопче, та занеси

на загумінок у жито. Вже по дню вичистиш. Ящик з патронами в дуплі старої липи — за садком. Там буде їх з пів мішка.

Степан намірився йти.

— А завтра, сину, смерком... — дріжав голос старого, — підеш у Хорупанський ліс, у Ляшеву долину. Звідти стежечкою подасишся до Вішальникового дуба. Знаєш, де він?

— Знаю...

Не доходячи до нього, тебе перепинять. Спитають: „Хто йде?“ Скажеш: „Корній!“ Чи ти все зрозумів, сину?

— Усе, тату...

Степан зробив крок у напрямку дверей.

— Постій но ще... — наче зам'явся Добрина. — Ти матері не тоо-го... Я якось сам... пізніше...

Син тихцем подався в поле, а батько засипав яму.

Скінчивши роботу, Добрина заніс засуп під повітку, вийшов на подвір'я і напружено прислухався.

Над селом висіла напнutaтиша, хатні спали, в хліві сопла й постогнувала худоба.

VIII.

Минуло декілька днів.

У сім'ї Добринів відчувалася якась пустка, — когось бракувало.

Стара часто сплакувала, особливо, коли подавала їжу на стіл. Вона носила в грудях свіжий біль, який приховувала перед невісткою.

Настя помічала якусь зміну так у свекра, як і в свекрухи, а загадкове зникнення Степана впевняло її, що над їхньою хатою повисла якась таємниця. Важко й досадно було на душі, що перед нею щось приховують, та запитати ніч наважувалася — не хотіла роз'ятрювати пораненого серця матері.

Галя також відчувала відсутність Степана.

— Бобуню, — спитала раз увечері, — а де наш дядько?

— Поїхав до міста, дитино.

— А чому так довго в місті?

— Забарився... Приїде... Лягай уже спатки.

— А може забрали, як колись тата?...

— Ні, доню... — і в бабуні очі набігли сльозами.

Згодом по селу рознеслася вістка, що Корній син выбрався в ліс по дрова і

звідти вже не вернувся. Вечером прийшли самі коні, а що сталося з парубком — не відомо. Мабуть, загинув.

— Бідна Корніїха... знову плаче.

— Відплакала вже одного, а тепер по другому.

— А якби ви бачили, Домахо, як старий змінився! Ходить, як сновида.

Так поговорили, посумували, і нещаслива пригода з Корнієвим Степаном відходила в забуття. Дехто здогадувався, в чім справа, але мовчав.

...Ліниво й спреквола надходив час жнів. Господарі витягали з повіток серпи і коси та лагодили їх у поле. Однак, тієї радості, яка наповняє душу селянина, коли він готується до жнів, цього року не помічалося. Люди були сумні, пригноблені, байдужі.

Добрина також цього року запізнився, не нагострив навіть серпів, не доробив кісся до коси і грабків не подочіплював. І берульки стирчали під стріхою, немов забуті. А бувало, не місяць перед жнивами — у нього все налагоджене, відремонтоване. Колись обійде поля, колосків на показ принесе — пшеничних, житніх. Розтирає їх у долоні, кладе на зуб, пробує, подає старій. Обоє радіють... А тепер він нічим не цікавився. Вдень пересиджував

на пасіці або ходив зажурений по садку, натомість раз на тиждень, увечері, від'їжджав до лісу.

Добриниха не пізнавала чоловіка. Інколи навіть дорікала:

— Корнію, люди лагодяться в поле, а ти ще й серпів не нагострив. Жнива ж не за горами...

— Для кого маю жати?! — сердито відповідав. — Катів годувати своїм хлібом?! Хай краще на пні зогнє!

Тимчасом над селами й хуторами лопотів розпростертими крилами демон руїни і смерти, відбуваючи свої криваві жнива.

Ночами на розпуттях снувалися варти. Останніми часами вони були скріплені і з подвоєною чуйністю сторожили. Навкруги ж бо відбувалися жорстокі розправи над невинною людністю, горіли села і присілки, літаки бомбили людські житла.

По Головчичах блискавкою пролетів чийсь наказ, чи вірніше — осторога, щоб люди були напоготові. Хто може, хай виїжджає на ніч до лісу, а вдень — тримається оподалік від села. Під впливом цього, багато селян, зокрема ті, що мали дрібних дітей, копали в лісі землянки або робили з хворосту шалаші й замеш-

кували в них. До своїх господарств навідувались двічі-тричі на тиждень.

На старі могилки, що знаходилися на видному горбі за селом, головчани завезли драбиняк соломи і склали в копицю. Це був умовлений сигнал: на випадок неbezpeki, вартівники підпалять їй, а тоді в селі битимуть у дзвін на тривогу.

Ще з настанням весни, всюди по дворах відбувалися чергування нічних варт. Один хтось у родині або на кілька хат мусів на зміну просиджувати надворі по кілька годин і прислухатися, чи не гуде великий дзвін.

У Добринів нічні чергування ввійшли в звичай і мали свій окреслений хід: до перших півнів на лавочці під тополею вартувала невістка, до других — Добрина, опісля виходив надвір сам Добрина. Спочатку навідувався до худоби, заходив на пасіку, а потім повільно ходив по подвір'ї й молився.

Сьогодні він проکинувся раніше, ніж звичайно, і подався прямо під тополю.

— Іди, Катерино, спати, — стиха і якось ласково промовив за плечима старої.

Здригнулася:

— Ще ж другі півні? ... Спочивай ще, Корнію. Я тебе збуджу.

- Ні, я вже сам... Іди до хати.
- Чому ж ти так рано зірвався?
- Мені приснився поганий сон.
- Нехай Господь заступається, — перехрестившись, сказала стара. — Але кажуть, що як сниться поганий сон по півночі, то недобре... А що тобі снилось?

Корній присів на лавочці і почав оповідати:

— Мені снилося, що я буцімто вертаюся з пасіки і йду до хати. Коли дивлюся, а на подвір'ї — повно гадюк! Вони виповзають спід тину, вилазять з криниці, з хліва... Я до хати! Але в хаті нікого нема. І там гадюки: лазять по постелі, по столі, під комином, на вікнах... Я вибіг на подвір'я. Величезна гадюка кинулася на мене, обкрутилась довкола шиї і всмокталася в груди. Я перелякано закричав: „Стратоне! Степане! Рятуйте!“... І неначе б ізза клуні почувся Степанів голос: „Іду, тату!“ На цьому я й прокинувся і не міг уже заснути.

Добрина важко зітхнув і додав з жалем:

— А Стратон не відізвався. Мабуть, не побачу я вже його бідолашного...

— Поганий сон, Корнію... — В задумі сказала Добриниха.

Хвильку сиділи мовчки.

— Іди спати, — стиха озвався Добрина. — Вже скоро ѹ світатиме.

Катерина поволі підвелася ѹ пішла до хати.

Старий посидів ще з пів години, потім відвідав пасіку, заглянув до хлівів і, своїм звичаєм, почав ходячи молитись. Але він відчував, що в його душу вселяється якийсь неспокій, щось обвиває серце і налягає на груди. Перед очима щохвилини появлявся туманий, невиразний образ Стратона. За кожним разом переривав молитву і з болем вимовляв: „Сину, сину!“...

Перекликались другі піvnі. Надворі починало сіріти. Темна голубінь неба поступово втрачала свою барву, блідла і затягалася сизими пасмугами.

Скінчивши молитву, Добрина направився до клуні, щоб заготовити корм для худоби. Раптом бачить: за селом загойдалася заграва.

Зупинився.

— Невже? Невже?... — стривожено питав сам себе і глибинами сірих очей ловив страшне видиво смерти.

— Невже?!... — повторив уголос, немов власним очам не йняв віри.

Нараз від церкви не гудінням, а переляканим криком озвався дзвін.

Під Корнієм земля захитається! Прожогом кинувся до хати.

— Вставайте! Німці! — крикнув не своїм голосом і, вхопивши сонну Галю на руки, вискочив на подвір'я, а вслід за ним Добриниха й Настя.

— Тату! Вона сама! Вам тяжко!... — розгублено гукала невістка.

Не відзвивався.

Кинувся на дровітню. В колоді сокира. Вхопив її.

Побігли.

Минули садок. Ускочили в коноплі. Перед ними картопля. Картоплиння по ногах плутається. Добриниха впала. Настя підвела. Вхопила під руку. Біжать. Стара задихалась.

— Лиши! Не можу... Ти Галю...

А Галя перелякане — плаче.

Пробігли картоплю. Вскочили в жито. Корній оглянувся.

Добриниха вибільялась із сил.

Поставив Галю на землю. Підбіг до жінки.

— Візьми малу! — крикнув до Насти.

Сам обхопив стару під боки. Притримує, щоб з ніг не звалилась.

У вибалку затримались.

Посідали.

Старий насторожено прислухався.

На другому кутку села зрідка лунали рушничні постріли.

Зірвалися.

Біжать далі.

За хвилину вже на горбку. Кругом густі й високі хліба. Відітхнули з полегкістю і повільно йшли до Гунтового застінка. Звідціль видно, як на долоні, їхнє господарство, а внизу — Хорупанський ліс.

— Сідайте!

Жінки посідали, а Добрина стояв і дивився в напрямку села.

У селі постріли падали щораз рясніше. Цокотав кулемет. Час від часу ранкове повітря прорізували страшні крики.

Очі старого набігли кров'ю.

— Палять село!

З трудом підвелася Добриниха. Глянула.

— Ой Боже!...

Тимчасом за передсіллям зарожевіло крайнебо — сходило сонце.

Пожежа в селі розгорталася все ширше і ширше. Полум'я перекидалося з будинку на будинок. А звідтіль щохвилини доносились сухі рушничні постріли й короткі черги кулеметів.

Добрина все стояв і дивився, як у клубах брудного диму розплівалася попід небом і сезслідно щезала людська крива-

виця. В його очах малювався одночасно і жах, і жаль, і наче докір до Бога.

— Ковальчуки горять! — нагло вирвалось з його грудей.

Ковальчуків двір оплітали довгі полу-м'яні язики. Лизали крокви, стіни, всмоктувалися в отвори вікон, теркалися дерев і з хльоскотом рвалися над скелетами покрівель.

Добрина знову заревів. Заревів, немов поранений тур:

— Гори-моо!

Очі спалахнули буйними огнями. На обличчі відбився безмежний жах і одчай.

— Гори-мооо!... — прокотилося полями, наче стогін землі.

Добриною стрепенуло! Вдарила кров! Захитався на ногах і, мов прибій або нестримний дух помсти, погнався житом у напрямку палаючих будинків.

— Тримай батька! Тримай його! Корнію! Корні-і-і!...

Біль і благання бігли за ним.

Але він їх не чув.

— Корні-і-і!...

— Він уже далеко.

Перебіг вибалок, картоплю. Добігає до конопель.

У промінні сходячого сонця грізно виблискує сокира.

Пірнув у коноплі. Уже в садку.

Востаннє блиснула сокира, і він зник у тіні дерев.

А за хвилину пролунав сухий постріл...

— Ой, Боже! Убили нам батька! — і Добриниха безвладно обсунулась на житнє стебло.

Раптом на косогорі озвався кулемет — один, другий... Рушничні постріли...

Стрілянина з кожною хвилиною посилювалась і швидко наблизялася до села.

* * *

Тихо догоряв літній день і м'якою позолотою спливав на житнє колосся.

Добриниха поволі приходила до себе.

— Настуню, де я? Що з нами?

— Нічого, мамо, нічого... Ходімо додому.

Підвелялася і бачить: ні хати, ні клуні, ні хлівів... Курять сумні згарища... І тополі нема — один осмалений стовбур...

Розпучливо заламала руки. Але нагло щось пригадала і... хутенько до Насті:

— А батько не вернувся?

Настя понуро мовчала.

Ходімо, діти, ходімо...

Верталися. Проходили через садок. Зближалися до пасіки і нараз...

— Корнію! — болісно скрикнула Добриниха і кинулась до нього.

А Корній спокійний. Лежав на стежці під яблунею, широко розкинувши спрятовані руки, і холодним обличчям прощав останній промінь сонця. Білу сорочку на грудях розмальовували темні багри. І стежка цвіла багровими квітами.

Праворуч, у траві, грізно блищаю лезо сокири, а в ногах, похилившись на стару австрійську гвинтівку, стояв задуманий Степан.

На небі несміливо займалися перші зорі, над полями лягав легенъким серпанком туман, зза лісу випливав червонавий місяць.

Випливав і дивився.

Він бачив:

Над холодним трупом батька сиділа захурена сім'я, довкола повільно диміли дотліваючі згарища, біля воріт стирчав осмалений стовбур тополі, а за ворітьми конав прострілений німець.

Л И П О В И Й Ш У М *)

I.

Легенько зачинились двері за останнім пацієнтом, і в кабінеті повисла передвечірня тиша, напоєна свіжістю весни. Крізь відчинене вікно вливався ніжний запах бузку і несміливо зазирали блідорожеві магнолії.

Нікі скинув халат, повісив на вішалку і підійшов до вікна. Віддихнув повними грудьми і, заклавши руки в кишені, задумано дивився вдаль, а вірніше — на вершки тирольських гір, що засніженими хребтами обрисовували контури обрію.

Ще так недавно, ще рік тому, він захоплювався красою цих гір, прислухався до їх таємничої задуманости, голубив зір

*) Друковано в тижневику „Нові Дні“ ч. 22,
Зальпбург 1947.

лагідною синявою, що сріблястим пилком
напопняє міжскельні заглибини.

Скільки тоді пестливих мрій пройшло
через його голову... Скільки весняно-зо-
лотих образів випромінювала його уява...
Майбуття стелилося перед ним узористим
килимом і привабливо всміхалося, наче
закохана дівчина. І він усміхався, радів,
широко розхиляв гарячі обійми і ловив...
Ловив весняно-золоту мрію...

Чому зараз він не може так солодко
mrіяти? Чому серце остигло і не прино-
сить йому радісного хвилювання? Де ді-
лися мрії полум'яно-жагучі? Невже розвіялись, мов казка вечірня? Невже відле-
тили, мов птиці жаропері?...

Спохмурнів. По обличчю пробігла ле-
генька тінь.

Чи спалахне знову остигле серце? Чи
вернуться мрії весняні?

„Не вернуться“... — щось тихо про-
звучало на дні душі.

Нікі зітхнув. Вийняв цигарку. Припа-
лив.

Між пелюстками магнолій поплівся си-
венький димок.

Роз'ясніло обличчя, але задуманість
з нього не сходила.

— Nii-ky!

— Vati! Koo-mm!...

Це голоси з сусідньої кімнати.
Нікі злегка посміхнувся і подався
в їдалню.

II.

Після вечері вийшли на балькон.
Марієтта була в чудовому настрої.
Вгрузла в лежак і, заклавши руки за голову, вдоволено споглядала то на своє добре приміряне взуття, то на гарне обличчя Нікі, що сидів праворуч. Не вмовкала ні на хвилину, хіба — коли вибухала лунким сміхом. Як і щодня, обсипала його запитаннями: чи багато мав пацієнтів? скільки заробив? чи смакувала вечеря? а що завтра на обід приготувати?

Нікі звик до цих запитань, і вони давно вже перестали збуджувати в ньому зацікавлення. Коротко відповідав або підтакував:

— Ja, ja!

Йому ставало досадно: хотілося інших тем — чогось нового. І, щоб не образити Марієтту, зручно використовував моменти та переходив на іншу тематику. Але це якось не вдавалося: Марієтта завжди верталася до своєї улюбленої побутовщини. Це ж її найбільше захоплювало, це вводило її в приємний настрій і вигрі-

вало її душу. Вона часто іронізувала і сміялася з Нікі, що він такий тепер байдужий до їхнього щасливого ідилічного життя. Та вона трагічно цього до серця не приймала. Бо чи й потрібно? Він же ситий, чисто одягнений, працює, має її — господарну Марієтту і синьоокого Тоні. Хіба ж треба людині ще більшого щастя? Але він цього не розуміє. Її любить Нікі не розуміє, що це щастя. Так, не розуміє...

— Ха-ха-ха! — бризнула веселим сміхом і одною рукою обхопила його шию.

Нікі торкнувся устами її ясного волосся.

— Ти дурненький, Нікі. Ти ще дитина. Ха-ха-ха!...

Нікі й собі посміхнувся.

— Ти, Нікі, не розумієш, що це — щастя! Не один його ловить і не може зловити, а ми вже впіймали і радіємо ним. Воно довкола нас і в нас самих: у тобі, в мені, в нашому привітному дому, в твоєму приймальному кабінеті... І Тоні частиною нашого щастя. Ах, Тоні! Любити Тоні! Він так гарно бавився сьогодні. Він чудово розвивається. Вже починає слова в'язати в речення. А єсть! Знаєш, як він єсть? Має добрий апетит! І спить добре. Любити наш Тоні, правда?

Уяви собі: він скучає за тобою. Ти любиш його?

Допитливо дивилася в вічі.

— Люблю, Марієтко.

— Ти зажурений, Нікі? А чому ти зажурений? Про що ти думаєш? Про що? Скажи мені. Ну, говори, любий! Може стомлений працею? Що, Нікі?

— Ні, Марієтко, я не стомлений.

— То чому ж ти сумний? Чому не радієш разом зі мною? Ходімо спати — відпочинеш. Що?

— Ні, ні, посидьмо. Тут гарно. Ось бачиш: нависає галузка над бальконом. Свіжа липова галузка...

Марієтта здивовано:

— І що ж тут такого?

— Це дерево росло в моого батька на подвір'ї. Кучерява липа... Під нею я бавився і виростав. Я вдихав ніжний запах її цвіту. Вона тихим шумом мене до сну колихала. Вона нагадує мені...

— Ха-ха-ха!... Нікі! Ти іноді буваєш дуже сентиментальний. Ти — поет. Чи й земляки твої такі ж поети? Ха-ха-ха!...

Нікі щось кольнуло. Кельнула іронія, якою були забарвлені слова і сміх Марієтти.

— Марієтто! — спалахнув гнівом і раптом обірвав.

— Ну, ну, не гнівайся, любий. Ти сьогодні надто нудний. Ходімо спати. Ходімо, Нікі.

Мовчки встав і пішов за Марієттою.

Незабаром у спальні погасло світло, довкола м'яким шовком послалася тиша, і тирольська ніч розлилася повінню срібла.

Але сон повік Нікі не торкався.

III.

Коли сонце засівало гори своїм першим промінням, по лінії Інсбрук-Генуя мчав задиханий поїзд. Уже лишив далеко поза собою Альпи і вбіг на розлогі падуанські рівнини.

В купе другої класи декілька пасажирів. Деято дрімає, деято читає ранкову газету. Лише один (молодий чорнявий мужчина), спершись на столик, задумано дивиться десь у безмежжя падуанських рівнин. Він не мріє, не захоплюється, не пестить зору чудовими краєвидами, що пробігають поза вікном і розпливаються в сизавій синяві далі. В його очах — пригаслі огники, а під повіками — журні тіні. На обличчі помітно відбиток унутрішньої боротьби. Але вона вже скінчи-

лася. Ще тільки рани в серці. І їх час загоїть...

Довго думав і наче важив у думках, а згодом відірвав зір від вікна і сягнув рукою в портфель. Добув* листовий папір і почав писати:

„Дорога Марієтто!

Любов наша народилася між холодним камінням бомбосховища, коли над нами грозово бомби шуміли і пронизливо гуділи літаки. Ми тоді стояли на грани життя і смерти. Перемогло життя: Ти мене полюбила, я полюбив Тебе. Тихою ідилією, вечірньою казкою пливли наші дні. Ти почувалася щасливою, але в моїй душі постійно щось відзвивалося, щось бриніло обірваним акордом.

Моя душа потребувала співзвуччя, гармонії з іншою душою. Такої гармонії я довго шукав у Твоїй душі, та не знайшов. І не міг знайти, бо ми — люди інших світів: Ти зростала серед каміння і скель, а над моєю колискою лилась тужлива пісня і липа ніжно шуміла. І хіба можу я забути ту пісню тужливу і липовий шум?...

Це для Тебе сентиментальне і смішне
Так, я знаю...

Наші шляхи колись мусіли розійтися.
Вони розходяться сьогодні і вже ніколи
не зійдуться.

Забудь мене і будь щаслива.

Твій Нікі.“

Заадресував коверту, але не заклеював. Тримав у пальцях і задумано вдивлявся в ней.

— А Тоні? — тихо прошепотіли уста.

— А То-ні, а То-ні?!... — підхопили колеса.

Але море дихнуло спокоєм і вогкістю.

Нікі повів стомлено рукою по чолі.

— Бідний Тоні... не знатиме батька. В його серці житиме Нікі. Такий Нікі, якого змалює дитяча уява з оповідань матері. А хто йому розкаже про Миколу?...

На хвилину зір зупинивсь десь на обрії — ген там, де небо стикалося з розгойданим морем.

— Хто розкаже про Миколу? — душою питав сизаву далечінь. — Хто мого сина степовими казками напоїть?... Він зросте серед гір, заслухається в глухий стукіт каміння і не почує ніколи липового шуму...

Пронизливий свист паротягу, що добігав до Генуї, обірвав плетиво гарячих думок д-ра Миколи Тарасенка, а вітрограйний гомін корабельних щогол у порті збудив його душу до нових — ще недоспіваних пісень.

К О Л О С К И*)

„Суди, Господи, тих, що
зобикають мене...“
(Псалом 35).

I.

Суддя нервово стукнув кулаком по столі.

— Востаннє питаю вас, громадянко: розтягали ви народне добро ?!

Мовчала. Бліде обличчя ставало байдужо-кам'яне. На западених щоках не здригнув ні один м'яз, не зацвіла кров'ю ні одна клітинка.

Понуро мовчала.

— Розтягали ? Га ?!

Уста Маріянни легенько заворушились.

— Крали народний хліб ?

*) Друковано в журналі „Літаври“ ч. 3,
Зальцбург 1947.

- Ні... — тихо впало на судовий стіл.
- Ні? А свідки ж бачили!
- Я тільки колоски збирала... На вижатому, на стерні... У мене діти...
- Збирали?
- Збирала...

Знову замовкла і тупо дивилася в одну точку понад головою судді.

Запала коротка павза.

На столі шелестів папір і подратовано поскрипувало перо.

Заля напружено чекала. Чекала на вислід, хоч він уже й так був майже кожному відомий: його можна було вичути з різкого шелесту паперу, з судорожного здригування пера і з нервових стрибків пальців, які те перо стискали. Проте, зори кількох десятків публіки пильно стежили за кожним найдрібнішим рухом судді та хвилинами допитливо спочивали на спокійно-кам'яній постаті Маріянни.

Іван Петрович непомітно сидів під стіною і тихцем зиркав поміж голови присутніх на обвинувачену. Її спокій, повага і витриманість будили в його душі ще більше співчуття до неї. Жаль було цієї виснаженої, голодної жінки. І діток лишила вдома. І вони голодні... Голодні діти чекають матері. І вона чекає. Чекає на

покарання... Він — колишній суддя, а пізніше адвокат — знає, здогадується, на яке покарання заслуговує по сучасному закону збиральниця колосків...

Тихо зітхнув.

Коли б він мав змогу виступити зараз на її захист. Виступити і свободно заговорити про цю людину, проаналізувати її душу, заглянути в її серце і розкрити в ньому все, чим воно в цій хвилині наливається. Змалювати картину зліденно-го життя і провести перед столом у пластичних образах обіданих, голодних дітей, для яких вона цей злочин учинила. Ех! коли б...

Суддя підвів голову. Обкинув свердлюючим поглядом публіку, гостро зміряв Маріянну і почав читати присуд. Окремі слова і речення наголошував з притиском, злобу свою випромінюючи в залю щілинами невеличких сірих очей.

Іван Петрович уважно прислухався.

Суддя читав.

Уже сухо прозвучали особові дані обвинуваченої, кваліфікація вчинку. Уже пойкликується на законну підставу і ось-наступить суттєва частина...

Голос судді забарвлюється гнівом.

На залю важко падають слова:

— ...і Маріянну Степанівну Сидоренко визнати винною в розтяганні народного хліба та засудити її...

Іван Петрович стримує віддих.

— ...на п'ять років поправного табору.

У цьому моменті глянуло на себе дві пари очей: одні — повні душі, прихованого жалю і тихого докору, другі — бездущні, скляно-холодні, гнівні і ненависні.

Це зір Маріянни зустрівся з зором судді.

Не благала, не просила, лише докірливо дивилася й мовчала. Але в кутиках її очей збиралися вогкі краплини і росою сідали на вій.

Публіка мовчки розійшлася. Судова заля спорожніла.

Лишилося тільки троє: за столом суддя, перед столом, мов заворожена, збіральниця колосків, а біля дверей — міліціонер.

II.

Сіріли цементові квадратики панель, місто дихало спекою.

Іван Петрович, перетягши навскіс кілька вулиць, тінистим провулком прямував

додому. Видовжував крок: хотів якнайшвидше відірватися від сорокатої галасливої юрби, щоб не чути ні розхістистого сміху, ні банально-беззмістового гомону.

В душі ніс терпкі почуття: жалю — до людини, сорому — до носій нової справедливості. І йому сором. Він також почувається винним у сьогоднішньому присуді, бо й він прихильник сліпої Теміди. Йому до болю важко!

Колоски...

Валяються на стерні зчорнілі, витрушені колоски. Припали пилом. Пташки сідають на свіже колосся, пурхають, витрушують його, перелітають із щебетом на інше, п'яніють від запаху хліба і повітря. Купаються в сонці. І миші підковшують здорове стебло, затягають у нори зерно достигле, налите...

Івана Петровича щось давить, гнітить, насовує хмари думок. Терпких, болючих думок. В уяві хвилинами виринає спокійна постать жінки з блідими, западеними щоками.

Колоски...

П'ять років!

Чоло і сріблясті скроні покриваються

великими краплинами поту. Змахує їх обважнілим рухом руки і підсовує на потилицю зношений, вилинялий капелюх.

Іде під тягарем думок.

Когось минув, хтось привітався, хтось наче гукнув услід.

Не оглядається.

Проходить вузьке подвір'я камениці і скрипучими дерев'яними сходами підіймається на третій поверх.

У темному кінці коридора дзенькнув ключ, клацнув несміливо замок, і Іван Петрович зник за дверима.

У відчинене вікно невеличкої кімнатки приємним холодком дихав садок. Унизу, під самим парканом, дрібним намистом червоніли спілі порички, на яблуневих галузках рум'янцем запалювались яблука. Між зеленовіттям бриніли комахи.

Іван Петрович щодня любив дивитися в цей зелений острівець, оточений сірими мурами будинків, але ніколи не відчував тут такої краси, як зараз — у цій хвилині.

Спокій, краса, гармонія... Одвічні, незмінні закони!

Знечев'я підвів зір і глянув понад віття дерев ген далеко — аж за місто. Під

самий обрій майоріли вижаті поля, де-не-де невиразними пунктиками синіли полукіпки. З обріїв також дихало спокоєм. І там гармонія. І небо гармонійно опуклюється над землею, гармонійно спадає поза обрії.

Іван Петрович задумано покивує головою :

— Світ! Чудовий світ! Світ — це однічна гармонія. А життя? Гм?... Життя — це гра мінливих світлотіней.

Нараз щось обриває шовкову нитку думок. Перед очима стає спокійна постать Маріянни.

Колоски...

Стомлено протирає чоло : намагається щось відсвіжити в своїй пам'яті.

— Колоски, колоски...

Наче б пригадує — десь читав. Збиральниця колосків. Так, молода жінка збирала колоски. Де це може бути?...

Підходить до старої бібліотечної шахви і, приклавши палець до уст, зосереджено думає.

Тъмяна перспектива пройдених років. Праця в суді. Посесорійний процес. Підготовлявся до справи. Потребував цитати. Шукав її. Увесь вечір шукав...

Ще коротка хвилина напруженої зосередженості, і по задуманому обличчю Івана Петровича пробігає промінчик.

Сягнув рукою в кутик шахви, мацнув по поличці і витяг товсту книгу в зношених чорних палітурках.

III.

За вікном горіли зорі, над містом нависала ніч, у садку тихо шепотіли яблуневі листочки.

Минали години.

Іван Петрович, похилившись над невеличким столиком, уважно перелистовував книжку. Інколи зупинявся і застигав у похilenій позиції, то знову шелестіли по-жовклі листки, знову легенько здригали зморшки на задуманому чолі, знову безшлесно відходили хвилини у вічність.

Раптом зупинився і, здавалося, всією душою прилип до книги.

Читав. Жадібно читав:

„За тих часів, як правували судді, раз якось був у краю голод. І один чоловік з юдейського Вифлеєма пішов із своєю жінкою та з двома синами своїми жити в край Маобійв...“

Перед Іваном Петровичем розгорталася Книга Рут, а він, немов затратив відчуття простору і часу та уявою полинув у сиву біблійну давнину. Забув про все довкола — навіть не спожив своєї нужденної вечері.

З Юдеї стелиться камениста дорога в родючу Маобію. Дорогою йде довголосий, сивобородий Єлемелех, за ним — його жінка Ноема і сини. Єлемелех повагом ступає по розжарених камінчиках і глибинами очей зорить синю далі. У правій руці — довгий тростиновий посох.

Стомились.

Відпочивають у тіні придорожніх пальм, споживають засушений ячмінник з оцетом, зривають свіже пальмове листя, смокнуть і гасяТЬ докучливу спрагу.

Ідуть.

Віддаляються від рідного краю. Голоджене їх усе далі і далі.

...Гостинно приймає юдеїв плодюча Маобія: дає їм хліб і солодке козяче молоко. Живуть і голоду не знають, але туга, пригнітаюча туга за рідною землею роз'їдає їх серце і зганяє сон з повік.

У глиняній ліплянці Єлемелеха, що горіховою шкаралупкою втиснулася між дві

пальми, весело гомонять невістки-маобитянки.

Спокійно, тихо пливе життя, розцвітають запашні весни, і на десяту — Ноемине серце наливається горем. Знову стелиться їй каменистий шлях у край юдейський.

Іде сама: ні чоловіка, ні синів — забрав Єгова.

За нею — дві вдови-невістки.

— Вертайтесь доні...

Цілує їх.

Орфа вагається.

Але Рут — невблаганна:

— Не силуй мене, мати, вернутись. Куди підеш ты, туди й я піду. Де живиш ты, там і я житиму. Твій народ буде моїм народом, і твій бог — моїм богом.

І чує Іван Петрович:

Золотистими хвилями співають ячмінні юдейські поля...

І бачить:

Серед піль — молода, смаглява, чорноволоса Рут. Позад женців. На чужому полі. Збирає колоски. Вусаті ячмінні колоски. Довкола пахне хлібом...

Радіє Рут.

Згинається, ніжно бере кожний загублений женцями колосок і кладе в пелену. Уже назбирала досить багато.

На поле хтось прийшов. Щле поздоровлення женцям.

— Господар, Бооз... — шепчути колоски.

Підводиться Рут. Спокійно дивиться великими чорними очима. Але в душі якийсь неспокій. Що він скаже? Вона ж на його полі...

А він щось говорить з наглядачем. Зиркає на Рут.

— Чия це молодиця?

Наглядач:

— Маобитянка. Прийшла з Ноемою з маобійського краю.

І Бооз дає знак рукою.

— Слухай, небого!

Рут здригнулася. Їй лячно.

— Не ходи збирати на інше поле. Будь тут з моїми дівчагами. Дивись, де вони жнуть на постаті та й ходи за ними. Я наказав хлопцям моїм не чіпати тебе.

Гнучкий стан Рут вигинається в уклоні.

— Як тобі схочеться пити, то йди до

посуду та й пий те, що черпають мої хлопці.

Очі Рут горять вдячністю. Вклоняється до колін доброму Боозові. Легенько тремтять уста:

— Єгова хай буде ласкавий до тебе і до поколінь твоїх...

А Бооз до слуг:

— Нехай вона збирає колосся і поміж снопами, і не зобижайте її. Та й самі покидайте колосся із снопів, нехай вона збирає на харч, і не сваріть на неї.

Ласково всміхається сонце золотавим промінням, дзвенять ячмінні колоски, пливе симфонія любови...

Рут дивиться Боозові вслід і тихо молиться в душі. Ледь-ледь ворушаться повні коралеві уста. В пелену падають ячмінні колоски...

Іван Петрович підводить голову — зір відригається від книжки. Рябіють пожовклі листки чорними шнурочками літер.

Рут. Сонце. Коралеві уста...

Поволі все зникає, і в уяві лишаються уламки образів, клаптики, шматочки, серпанок туману, далекий шум віків...

Колоски...

В голові Івана Петровича сплітаються думки. Гарячі, розпалені думки.

Маріянна... Рут...

І Синай у синяві туману. Палає тамарисковий кущ, і сяють скелі, і трубно гремить голос крізь пломінь тамариску.

На землю опускаються кам'яні скрижалі.

Людина сходить із Синаю.

Погналися віки, як коні буйногриві!

— А де скрижалі?

— Закопали... — підказує гаряча думка.

Скроні Івана Петровича зрошується потом.

— А може народилася нова справедливість? Гм!... Ale що це справедливість: зміст одвічний чи порожній звук? Чи існує вона, безпристрасна, задумано-мовчазна, з терезами в руках? Любов у її грудях чи помста? Любов?... Ні! Любов загубилася. Загубилася в туманних просторах віків, через які прямував добрий Бооз, поспішаючи до атомних блискавок.

Закопані скрижалі — загублена любов...

Настирлива думка павуком лазить по мозку:

— Мстива справедливість?... Абсурд! Такої не може бути.

І на устах з'являється гірка усмішка:

— Справедливість -- це невловима відносність.

Спадають обважніло повіки, і стомленого чола торкається сон, легкий, перелетний, наче дотик крила ластівки.

Колоски...

Маріянна, голодні діти...

Діти? Де вони? З якого села Маріяна? Де б довідатись? Ага!... Секретар суду. Вранці піду, піду до нього. Секретно, тихенько, щоб суддя не знов.

Заопікуватися дітьми! Неодмінно! Але утримання? Чим годуватиму? Я ж без праці. Може на фабрику? Ні, не дам ради — старий.

Журба снується тінню по обличчі.

Думає.

Довго думає Іван Петрович.

Нараз — в очах веселі огники. Прийшла чудова думка: в їхньому будинку нема двірника. Він стане двірником. Працюватиме, заробить деяку копійку, дещо продасть із залишків свого колишнього майна. Не пропадуть діти! Не дастъ їм загинути! Не дастъ...

Наліг грудьми на відкриту книжку, чоло безвладно осунулось на руки, волосся сріблом розсипалось на стіл.

Заснув.

Серце глухо віддавало ритми і гонило

свіжу кров по клітинах стомленого мозку. Але душа не могла знайти спокою: борсалася скаліченою пташкою, намагаючись розпалити пригашені думки.

Думки спали. Лише хвилинами щось витискало з грудей здушений шепіт:

— Колоссс-ки... колоссс...

За вікном нависала ніч, на столі горіла електрична лямпа, по яблуневих листках скапувала роса, а десь по похилості дахів спливав шум автомашини.

З МІСТ:

	стр.
Корній Добрина	3
Липовий шум	51
Колоски	60

100